УДК. 347.99

Кройтор В.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри цивільно-правових
дисциплін Національного університету
внутрішніх справ

Степаненко Т.В.,
ад'юнкт Національного університету
внутрішніх справ

Стандарти Європейського Союзу в сфері цивільного судочинства і проблема доступу до правосуддя

Дотримання прав і свобод людини і громадянина має стати невід'ємною частиною інтеграційного процесу України до Європи і, відповідно, становлення нашої країни як розвиненої, правової, демократичної держави. Одним із найбільш ефективних шляхів використання можливостей нинішнього розширення Європейського Союзу для України є інтенсифікація нею роботи в напрямку адаптації національного законодавства, зокрема, у галузі прав і свобод людини, до відповідних норм законодавства Європейського Союзу, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних стандартів та розробка ефективно діючого механізму їх реалізації і захисту.

Права і свободи громадян, що закріплені Конституцією та іншими законами України, повинні бути не лише зафіксованими на папері, але й у дійсності бути визначальними для діяльності держави. Для досягнення цієї мети необхідно гарантувати ефективний правовий захист кожної особи, чиї права та інтереси є порушеними. Визначальна роль у механізмі захисту належить судовій владі, адже саме на судову гілку влади покладається реалізація важливої частини державних повноважень – забезпечення правосуддя та дотримання законності, захист конституційних прав і свобод громадян.

Велике значення прав, передбачених Європейською Конвенцією з захисту прав людини і основних свобод (ст.ст. 6, 13), відводиться праву громадян на доступ до правосуддя, яке є загальновизнаною, однією з невід'ємних складових основних прав людини в сучасній демократичній державі [1].

Стаття 55 Конституції України закріпила доступність правосуддя, зокрема, у цивільних справах, гарантуючи кожному судовий захист його прав і свобод. Питання доступності судового захисту на сьогодні є вкрай актуальним. Воно дискутується парламентаріями і є об'єктом відповідних наукових дискусій [2, с. 31-34; 3; 4]. Сьогодні є достатньо підстав стверджувати про наявність принципу доступності правосуддя в цивільному процесі, який у юридичній літературі розуміють як забезпечену законом можливість безперешкодно звернутись до суду за захистом своїх прав, і отримати судовий захист [5, с. 21, 57; 6, с. 41-43].

Говорячи про міжнародно-правове регулювання доступу до правосуддя, слід відзначити, що сама по собі ідея безперешкодного доступу до правосуддя була визнана в Загальній декларації прав людини 1948 року. Зокрема, ст. 6 Декларації проголошує, що кожна людина має право на ефективне відновлення в правах національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією чи законом [7].

Завдання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 18 березня 2004 року № 1629-IV, актуалізували дослідження законодавства Європейського Союзу в сфері судового захисту прав та інтересів людини і громадянина з метою перенесення Європейських правничих цінностей на український ґрунт [8]. Викладене приводить до закономірного висновку про те, що, вивчаючи проблему доступності правосуддя в цивільному судочинстві, необхідно брати до уваги існуючі міжнародно-правові стандарти розуміння та вирішення цієї проблеми. При цьому уваги потребують як нормативно-правові акти Європейського Союзу, так і норми Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, оскільки ст. 6 Договору про Європейський Союз установлює, що Союз шанує засадничі права, що їх гарантовано Європейською Конвенцією про захист прав людини та основних свобод, підписаною 4 листопада 1950 року в Римі, та що випливають з конституційних традицій, спільних у державах-членах, і трактує їх як загальні принципи права Спільноти [9]. Дослідженню також підлягає прецедентна практика Європейського суду з прав людини, як основного органу, створеного відповідно до ст. 19 Конвенції для забезпечення встановлених нею прав і свобод. Європейський суд під час розгляду спорів про порушення прав людини наділений певною автономією з питань тлумачення Конвенції, не за-

лежить від національного законодавства і практики національних судів[1]. При цьому цей судовий орган не просто вирішує конкретну справу, але й створює правову судову доктрину, що дозволяє прецедентному праву Конвенції фактично перетворитись в систему, що динамічно розвивається й за допомогою якої і формуються європейські стандарти в галузі прав людини.

Оскільки в правовій літературі всі міжнародні норми в галузі прав і свобод людини прийнято називати міжнародними стандартами, а Європейську конвенцію з прав людини – деяким "мінімальним" стандартом, можливо стверджувати, що доступ-ність правосуддя є певним міжнародним стандартом справедливого правосуддя. Дотримання цього стандарту дає можливість говорити, що діяльність суду з розгляду та вирішення справ та винесення рішень, яка здійснюється органами судової влади, є правосуддям і забезпечує справедливий розгляд та поновлення порушених прав [3, с. 108].

Як зазначено Європейським судом з прав людини в справі *Golder v. United Kingdom (1975)*, було б немислимо, щоб пункт 1 ст. 6 Конвенції містив опис гарантій, що надаються сторонам у цивільних справах, і не захищав би, у першу чергу, те, що дає можливість практично скористатись такими гарантіями – доступ до суду. Такі характеристики процесу, як справедливість, публічність, динамізм позбавлені сенсу, якщо немає самого судового розгляду.

В іншому рішенні в справі *Airey v. Ireland (1979)* Європейський суд відзначив, що фактичні перепони можуть порушувати Конвенцію також як і юридичні. Виконання зобов'язань по Конвенції вимагає не тільки того, щоб держава не перешкоджала реалізації прав, але й потребує здійснення певних позитивних дій. Обов'язок забезпечити ефективність права доступу до правосуддя підпадає під категорію таких зобов'язань. При цьому слід зазначити, що під правом доступу до правосуддя слід розуміти не тільки можливість ініціювати судовий розгляд справи, а й можливість отримання належного виконання рішення, винесеного судом у справі. Так у рішенні Європейського суду з прав людини в справі *Hornsby v. Greece (1997)* зазначено, що право доступу до правосуддя стало б ілюзорним, якщо б правова система держави дозволя-

[1] Тексти рішень Європейського суду з прав людини взято нами з Українського порталу практики Європейського суду з прав людини (www.eurocourt.org.ua/GetArticlesByCategory.asp?CategoryId=8)

ла, щоб кінцеве, обов'язкове судове рішення залишалося невиконаним для однієї зі сторін. Важко уявити, що ст. 6 Конвенції, детально описуючи процесуальні гарантії, що надаються сторонам – справедливий, публічний судовий розгляд у розумний строк, – залишила реалізацію судових рішень без захисту; якщо вважати, що ст. 6 говорить тільки про доступ до правосуддя і судовий процес, то це, імовірно, призвело б до ситуацій, несумісних з принципом верховенства права, який держави, що домовляються, зобов'язувались дотримуватись, коли вони ратифіковували Конвенцію.

Радою Європейського Союзу була прийнята програма взаємного визнання судових рішень, яка визначила головні заходи та потреби зближення судових систем держав-членів Європейського Союзу. Кінцева мета полягає в тому, що судові рішення, постанов-лені в одній державі-члені, повинні бути визнані та виконані в іншій державі-члені Європейського Союзу без будь-якого додаткових проміжних заходів. У цьому контексті законодавство Європейського Союзу було доповнено низкою нормативних інструментів, інформація про які взята нами з сайту www.europa.eu.int, а саме:

– Регламент Ради ЄС № 44/2001 від 21 грудня 2000 р. про юрисдикцію та визнання й виконання рішень з цивільних та комер-ційних питань (справ), іноді відомий як I Брюссельський Регламент (Council Regulation (EC) № 44/2001 (Brussels I Regulation) on Jurisdiction and the Enforcement of Judgements in Civil and Commercial Matters). Цей Регламент, котрий замінив Брюссельську Конвенцію 1968 року, дає відповіді на два основних питання, які виникають у випадку спору між двома особами, які живуть у різних державах: Які суди мають юрисдикцію на розгляд спору, що виникнув? Які правила застосовують щоб вирішити спір? Чи буде рішення, постановлене в даній державі-члені визнане іншою?

– Регламент Ради ЄС № 1347/2000 від 29 травня 2000 року (Council Regulation (EC) № 1347/2000 of 29 May 2000 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and in matters of parental responsibility for children of both spouses), іноді відомий як II Брюссельський Регламент, що набрав чинності з березня 2001 року встановлює правила про юрисдикцію та визнання й виконання рішень у справах, що виникають з відносин між подружжям і з питань батьківської відповідальності за дітей. До речі, 27 листопада 2003 року прийнято Регламент Ради ЄС № 2201/2003 відносно юрис-

дикції й визнання та виконання рішень у справах, що виникають з відносин між подружжям і питань батьківської відповідальності, який анулює Регламент ЄС № 1347/2000 (Council Regulation (EC) № 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) № 1347/2000). Цей нормативно-правовий акт вступає у силу 1 березня 2005 року;

– Регламент Ради ЄС № 1346/2000 від 29 травня 2000 року про судові слухання з питань банкрутства (Council Regulation (EC) № 1346/2000 of 29 May 2000 on insolvency proceedings) встановлює правила Співтовариства про визнання та виконання рішень у справах про банкрутство й визначення закону що застосовується;

– Рішення Ради 2001/470/ЄС від 28 травня 2001 року встановлює Європейську Судову Електронну Мережу з цивільних та комерційних питань (Council Decision 2001/470/EC of 28 May 2001 establishing a European Judicial Network in civil and commercial matters). Метою створення Мережі є: полегшення судового співробітництва між державами-членами в цивільних та комерційних справах; усунення будь-яких практичних перепон, з якими громадяни можуть зіткнутись при вирішенні цивільних та комерційних справ міжнародного характеру; встановлення інформаційної системи для громадськості, забезпечення громадян інформацією, таким чином, полегшуючи доступ до судових систем держав-членів;

– Регламент Ради ЄС № 743/2002 від 25 квітня 2002 року встановлює загальну структуру дій Спільноти щодо полегшення судового співробітництва з цивільних питань **(**Council Regulation № 743/2002 of 25 April 2002, establishing a general framework for Community activities to facilitate the implementation of judicial cooperation in civil matters).

Починаючи з прийняття Єдиного європейського акту (Single European Act) 1986 року і реалізації концепції Європейської економічної спільноти без кордонів, розвивається ідея щодо створення Європейського простору свободи, безпеки та правосуддя. Головна мета створення Європейського простору правосуддя – спростити юридичне (законне) середовище, що існує в Європейському Союзі, ліквідувати несумісності між судовими системами держав-членів з метою надання громадянам можливості реалізувати їх права на судовий захист усюди, де вони могли б бути на території Європейського Союзу. З цією метою європейські закони чи європейські рам-

кові закони закладають заходи, спрямовані, поміж іншого, на те, щоб забезпечити високий рівень доступу до правосуддя та належне функціонування цивільного провадження, у разі потреби, через сприяння узгодженості правил цивільного процесу, чинних у державах-членах (ст. III-170 Проекту Договору про запровадження Конституції для Європи) [10].

Відповідно до преамбули Хартії основних прав Європейського Союзу підвалинами Європейського Союзу є принцип верховенства права, один із численних аспектів якого пов'язаний з роллю незалежних і неупереджених судів, що діють у межах правової системи. Ця роль знайшла відображення в статті 47, відповідно до якої "...кожен, чиї гарантовані правом Союзу права та свободи порушено, має право на ефективні засоби захисту в суді згідно з умовами, закладеними в цій статті. Кожен має право на те, щоб незалежний та неупереджений суд, попередньо створений за законом, справедливо та відкрито розглянув його справу протягом розумного строку. Кожному належить дати змогу користуватися консультаціями, захистом та представництвом. Тим, кому бракує достатніх засобів, належить удоступнити правову допомогу у випадках, коли така допомога потрібна, щоб забезпечити ефективний доступ до правосуддя" [10].

Наведена вище норма закріплює право кожного на ефективні засоби судового захисту і встановлює гарантії доступу до правосуддя згідно вимог "...Спільноти, що керується нормами закону". Положення цієї норми безпосередньо випливають зі змісту ст. 6 "Право на справедливий судовий розгляд" та ст. 13 "Право на ефективний засіб правового захисту" Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод і дещо розширюють можливості звернення до суду за захистом порушених прав і інтересів. Так, Хартія прямо передбачає право звертатися за захистом порушених прав саме до судів, тобто, це право вище за процесуальні гарантії звернення до "національних органів", які могли б бути і несудовими, як передбачено в ст. 13 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод. Крім того, умови звернення до суду не обмежені цивільними та кримінальними питаннями, як це передбачено ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, а можуть застосовуватись до всіх спірних питань (наприклад, можуть розглядатись і адміністративні спори). Вирішуючи всі спірні питання, фундаментальні принципи, які

пов'язані з доступом до правосуддя, отримують ширше поле дії.

Можна стверджувати, що ст. 47 Хартії є певним аналогом права на доступ до правосуддя, встановленого в ст. 6 Конвенції і містить перелік деяких ознак, що входять до поняття справедливого, доступного правосуддя. Перелічені вище права є традиційними для сучасних правових систем європейських держав і гарантуються конституційними й міжнародними актами про захист прав людини. Деякою мірою цю норму можна розглядати як таку, що містить загальні характеристики судових установ, і загальне визначення певних судових процедур, за якими можна судити про справедливість того або іншого судового розгляду, а також про доступність та справедливість самого правосуддя. Зупинимося детальніше на кожній з них.

Незалежний та неупереджений суд, попередньо створений за законом. Важливою гарантією права на доступ до правосуддя, обов'язковість реалізації якої покладається на держави-члени Європейського Союзу, є забезпечення незалежності та неупередженості суддів, тобто тих професійних якостей, на які розраховує кожна людина під час звернення до суду за захистом своїх прав. Судді під час виконання своїх обов'язків повинні відповідати як мінімум наступним вимогам:

– бути доступними й поважливими по відношенню до осіб, які звертаються до них;

– піклуватись про підтримання високого рівня компетентності, необхідного для вирішення справи в кожному конкретному випадку (пункт 1.5 Європейської хартії про статус суддів від 10 липня 1998 р.) [4].

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі *Golder v. United Kingdom (1975)* зазначалося, що вираз "незалежний і неупереджений суд, створений на підставі закону", викликає скоріш уявлення про організацію, ніж про певну діяльність, скоріш про інститут, ніж про процедуру.

Справедливий та відкритий розгляд справи. Важливою особливістю Загальної декларації прав людини, Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права, Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод є те, що в них право людини на справедливість закріплюється поряд з такими правами, як право на життя і особисту недоторканність, тільки викладено воно не буквально, а як право кожного на розгляд його справи з

“дотриманням усіх вимог справедливості незалежним і неупередженим судом” (ст. 10 Загальної декларації прав людини, п. 1 ст. 14 Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права, п. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод). Незалежне, неупереджене і справедливе правосуддя за смислом наведених норм є об’єктом права людини, забезпечувати яке є обов’язком держави [11].

У рішенні в справі *Van Geyseghem v. Belgium (1999)* зазначено, що саме суди мають потурбуватись про те, щоб судовий розгляд був справедливим.

У процесуальній теорії розрізняють гласність для сторін та інших учасників процесу, гласність у вузькому розумінні слова і гласність для народу або публічність. Гласність для народу або публічність має самостійне значення і полягає в праві сторонніх осіб бути присутніми в залі судового засідання (публіка, представники засобів масової інформації) [5, с. 251]. Пункт 1 ст. 6 Європейської Конвенції містить деякі виключення з правила публічності судового розгляду. Так, судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть не допускатися в зал засідань протягом усього судового розгляду або якоїсь його частини в інтересах збереження моралі, громадського порядку або національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін чи в разі крайньої необхідності, якщо, на думку суду, в особливих випадках публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя. Зважаючи на вищенаведене положення щодо врахування вимог Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод у діяльності Європейського Союзу можливо стверджувати про допустимість обмеження дії норми законодавства Європейського Союзу щодо публічності судового розгляду наведеними умовами.

Розгляд справ протягом розумного строку (своєчасне здійснення правосуддя). “Розумний строк” – поняття оціночне, він не може бути раз і назавжди встановлений законодавцем, оскільки на практиці будь-яка справа характеризується колом особливих обставин, які мають ураховуватись судом при оцінці тривалості судового розгляду справи. Згідно рішення Європейського суду з прав людини у справі *König v. Germany (1978)* розумний строк судового розгляду оцінюється, виходячи з обставин справи, спираючись на критерії, закладені в прецедентній практиці Суду, і зважаючи, зокрема, на складність справи, поведінку заявників та дії компетент-

них органів.

Суд швидкий і суд правий – ідеали, які проголошуються багатьма державами. Природно, що своєчасний розгляд цивільних справ залежить не тільки від норм цивільного процесуального законодавства, але й від організації правосуддя, контролю за рухом справ, відношення суддів до роботи тощо. З метою покращення й прискорення судових процедур законодавство Європейського Союзу доповнено наступними нормативними актами:

– Регламент Ради ЄС № 1348/2000 від 29 травня 2000 року про обслуговування в державах-членах судових та позасудових документів з цивільних та комерційних питань **(**Council Regulation (EC) № 1348/2000 of 29 May 2000 on the service in the Member States of judicial and extrajudicial documents in civil or commercial matters)**,** який визначає порядок передання судових та позасудових документів у державах-членах. Цим Регламентом передбачається створення в кожній державі-члені спеціальних "агентств з передання" та "агентств з отримання" судових та позасудових документів, а також кожна держава-член повинна призначити спеціальний центральний орган, відповідальний за отримання інформації та вирішення проблем, пов'язаних з передачею судових та позасудових документів від одної держави-члена до іншої [12].

– Регламент ЄС № 1206/2001 від 28 травня 2001 року про співробітництво між судами держав-членів з зібрання доказів у цивільних та комерційних справах **(**Council Regulation (EC) № 1206/2001 of 28 May 2001 on cooperation between the courts of the Member States in the taking of evidence in civil and commercial matters) покращить, спростить співробітництво між судами, що стосується зібрання доказів та прискорить строки розгляду цивільних справ [13].

Право кожного користуватись консультаціями, захистом та представництвом. Право на отримання правової допомоги. Кожна людина може звернутись про допомогу до адвоката, захисника, призначити свого представника. Ті, хто не має достатніх засобів, звільняються від судових витрат, у тій мірі, у якій це звільнення необхідне для забезпечення ефективного доступу до правосуддя.

У рішенні Європейського суду з прав людини в справі Artico v. Italy (1980) суд указав, що Конвенція покликана гарантувати не теоретичні чи ілюзорні права, а їх практичне і ефективне здійснення; це особливо справедливо відносно права на захист, яке займає важливе місце в демократичному суспільстві, як і саме право на справедливий

судовий розгляд, з якого воно витікає. При цьому мова йде саме про "допомогу", а не про "призначення захисника", оскільки саме призначення ще не забезпечує ефективної допомоги.

Директива Ради 2003/8/ЄС від 27 січня 2003 року, з метою покращення доступу до правосуддя в міжнародних спорах, встановлює мінімальні спільні правила щодо надання юридичної допомоги в таких справах **(**Council Directive 2003/8/EC of 27 January 2003 to improve access to justice in cross-border disputes by establishing minimum common rules relating to legal aid for such disputes). Юридична допомога включає: послуги адвоката чи іншої особи, яка має право відповідно до закону представляти інтереси осіб у судах; звільнення від судових витрат; покриття витрат, пов'язаних з міжнародним характером спору (інтерпретація, переклад, витрати на дорогу та ін.). Відповідно до даної Директиви держави-члени, з метою гарантування ефективного доступу до правосуддя, повинні надавати юридичну допомогу фізичним особам, які частково чи повністю нездатні нести судові витрати в зв'язку з їх економічним станом. Економічний стан людини повинен оцінюватись компетентним органом держави-члена за місцезнаходженням суду, з урахуванням різноманітних об'єктивних факторів як доход, капітал, сімейний стан, наявність утриманців. Держави-члени можуть визначати критерії, вище яких претенденти на отримання допомоги вважають здатними частково чи повністю нести витрати, пов'язані зі слуханням справи [14].

Розглядаючи питання стандартів Європейського Союзу в сфері доступу до правосуддя, окремо вважаємо за потрібне зазначити, що законодавством Європейського Союзу передбачається можливість звернення за судовим захистом не тільки прав та інтересів окремих осіб. В європейському суспільстві, серед суддів, юристів, державних діячів має місце розуміння важливості і значення можливості доступу до правосуддя громадськості для захисту прав як окремої людини, так і прав численних груп осіб, певного загального (суспільного) блага. Правове поле Європейського Союзу передбачає можливість доступу до правосуддя для забезпечення судовим захистом прав та інтересів численних груп осіб, тобто захисту об'єкта спеціального роду – неперсоніфікованого громадського інтересу (наприклад, звернення громадських організацій до суду з заявами про припинення діяльності, що порушує права та інтереси численних груп споживачів тощо). На сьогодні в державах-членах

ЄС можливість звернення до суду з представницькими (груповими) позовами про захист колективних інтересів споживачів та припинення дій, що порушують їх права, передбачена Директивою 98/27/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 19 травня 1998 року про судові заборони для захисту інтересів споживачів (Directive 98/27 /EC of the European Parlament and of the Council on injunctions for the protection of consumers' interests) [15], а також деякими іншими актами Європейського Союзу.

Зважаючи на все вищевикладене і виходячи зі смислу ст. 47 Хартії основних прав Європейського Союзу, належне здійснення цивільного судочинства повинно передбачувати три аспекти:

– право доступу до суду. При цьому ми можемо зробити висновок про те, що під доступом до суду розуміється право вільно ініціювати судовий розгляд справ про захист порушених чи оспорюваних прав та інтересів (при цьому можливість доступу до судового захисту передбачає можливість безперешкодного звернення за захистом не тільки прав та інтересів окремих осіб або держави, а й групи, невизначеного кола осіб) і право на належне виконання постановленого судового рішення, які доповнюються гарантіями, передбаченими ст. 47 Хартії основних прав Європейського Союзу;

– інституціональний аспект, що передбачає ряд вимог щодо організації і складу суду (незалежність і неупередженість суду, попередньо створеного згідно закону);

– процедурний аспект, який містить процесуальні гарантії, що стосуються проведення судового розгляду (справедливий та публічний характер розгляду справи, розумні строки розгляду справи, право кожного користуватись консультаціями, захистом та представництвом, право на отримання правової допомоги, звільнення від судових витрат у передбачених законодавством випадках).

Розглянуті міжнародно-правові норми обумовлюють необхідність більш пильної уваги, зокрема, до понять ефективності й доступності правосуддя в нашій державі. Головним завданням для України в цій сфері, на наш погляд, є забезпечення відповідності вимогам, що передбачені стандартами Європейського Союзу щодо здійснення судочинства, розвиток судової системи, яка б надавала допомогу, досягненню стабільності в суспільстві, гарантувала верховенство права, права людини і громадянина й, відповідно, забезпечувала фу-

нкціонування ринкової економіки.

Продовження процесу теоретичного дослідження законодавства Європейського Союзу в сфері цивільного судочинства і конкретизація понять, особливостей та окремих його аспектів буде мати позитивне значення не тільки в плані продовження подальших досліджень у даній сфері науки цивільного процесуального права, але й в області законотворчості й судового правозастосування при вирішенні цивільних спорів.

Література

1. Конвенція про захист прав людини та основних свобод (Конвенцію ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997) // "Голос України". – 10 січня 2001 року. – № 3 (2503). – С. 6-8.

2. Марочкін І.Є. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Матеріали наук.-практ. конф. 18-19 квітня 2002 р., м. Харків / Редкол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – 288 с.

3. Сакара Н. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах // Право України. – 2004. – № 1. – С. 105-110.

4. Еременко М.С. Стандарты Совета Европы в области гражданского судопроизводства и проблема доступа к правосудию // http://www.legist.ru /conf/Eremenko.htm

5. Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве / Под ред. М.К. Треушникова. – М.: ОАО “Издательский дом “Городец””, 2004. – 352 с.

6. Гражданский процесс: Учебник / Отв. ред. проф. В.В. Ярков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 720 с.

7. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 // http:// www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

8. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 року № 1629-IV // Урядовий кур’єр. – 20.04.2004. – № 74.

9. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про заснування Європейської Спільноти // http://www.eclc.gov.ua/new/html /ukr/main.html

10. Договір про запровадження Конституції для Європи // http://www.eclc.gov.ua/new/html/ukr/3/constitution.html

11. Денисова А.В. Особенности правового закрепления принципа независимости судей // http://www.votel.ru/vfmgua/MATERIAL/prepod/denisova.htm

12. Council Regulation (EC) № 1348/2000 of 29 May 2000 on the service in the Member States of judicial and extrajudicial documents in civil or commercial matters // http://www.europa.eu.Int/eur-lex/pri/en/oj/dat/2000/l_160/l_16020000630en00370052.pdf

13. Council Regulation (EC) № 1206/2001 of 28 May 2001 on cooperation between the courts of the Member States in the taking of evidence in civil and commercial matters // http://www.europa.eu.int/eur-lex/pri/en/oj/dat/2001/l_174/l_17420010627en00010024.pdf

14. Council Directive 2003/8/EC of 27 January 2003 to improve access to justice in cross-border disputes by establishing minimum common rules relating to legal aid for such disputes // http://www.europa.eu.int/eur-lex/pri/en/oj/dat/2003/l_026/l_02620030131en00410047.pdf

15. Directive 98/27 EC of the European Parlament and of the Council on injunctions for the protection of consumers' interests // Official Journal of the European Communities L166, 11.6.98, p.51.